

მეგრული ლექსიკა აფხაზურში

**Megrelian Lexicon Assimilation
in the Abkhazian Language**

კესო გეჯუა

საქართველოს საპატრიარქოს
წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის
ქართული უნივერსიტეტი
საქართველო, თბილისი

Keso Gejua

Saint Andrew the First-Called
Georgian University of the
Patriarchate of Georgia
Georgia, Tbilisi

ABSTRACT

The Abkhazian language exhibits a rich vocabulary, consisting of a considerable number of loanwords, including a significant amount derived from the Georgian language. This article focuses on the identification and analysis of Megrelian phonetic elements observed in the Abkhazian lexicon, based on the work conducted by Prof. T. Gvantseladze in the development of the Abkhaz-Georgian dictionary. Examples of Megrelian loanwords in Abkhazian are provided, such as „a-máká“ in Abkhazian corresponding to „make“ in Megrelian, meaning „oilstone“, and „a-nüş“ in Abkhazian corresponding to „niši/nəši“ in Megrelian, meaning „boat“.

According to Prof. T. Gvantseladze, given the historical presence of Georgians in the region of contemporary Abkhazia, it is reasonable to consider fragments of Georgian languages and dialects as a linguistic substrate within the phonological system of the Abkhazian language, particularly in various semantic domains of its vocabulary. However, alternative viewpoints expressed in scientific literature propose that a similar type of vocabulary in Abkhazian may have been borrowed from Megrelian. Taking into account the notion that „apxaza/apxazi“ (Abkhazian) refers to an ancient Kartvelian inhabitant of the region, and considering the perspective that the term itself has Georgian origins (apxaza meaning „apxaš zani“ or „mountain Zani“ in Megrelian, as suggested by A. Lomtadze and R. Sherozia), it further strengthens our position that the Georgian-derived lexical units identified in the Abkhazian language represent a substrate layer in the present-day Abkhazian linguistic landscape.

Further research is required to ascertain whether the identified lexical units persist in their current form within the Abkhazian language. If they are indeed found to be present, we can interpret them as borrowings from the Kartvelian language family.

საკვანძო სიტყვები: ქართულ-აფხაზური ენობრივი ურთიერთობები, ქართველური ლექსიკა, სუბსტრატი აფხაზურში.

Keywords: Georgian-Abkhaz language relations, Georgian vocabulary, Substrat in Abkhazian.

აფხაზურ (აფსურ) ენაში ქართველური ლექსიკის საკმაოდ დიდი ფენა არსებობს. ამ მიმართულებით არაერთ მეცნიერს უკვლევია აფხაზური ლექსიკა და დღესაც გრძელდება (პ. ჭარაია, ნ. მარი, ს. ჯანაშია, ქ. ლომთათიძე, თ. გვანცელაძე...). ჩვენის მხრივ, მასალის მოსაძიებლად დავამუშავეთ პროფ. თეიმურაზ გვანცელაძის აფხაზურ-ქართული ლექსიკონი (2019). მოვიპოვეთ არცთუ მცირე ლექსიკური ერთეული, რომლებიც საკუთრივ ქართველურ (სალიტერატურო ენის და დიალექტურ) მასალას წარმოადგენენ და ასევე, ისეთი უცხო ენის ლექსიკა, რომლებიც ქართველურის, კონკრეტულად მეგრულის გზით შევიდა აფხაზურში. სტატიაში წარმოვადგენთ აფხაზურში ფიქსირებულ მეგრული გახმოვანების რამდენიმე ქართველურ ლექსიკურ ერთეულს:

1. აფხაზ. ა-მჩჟა- ქასური, სალესი ქვა; ერთეულის მეგრულ წარმომავლობაზე მიგვანიშნებს მეგრ. მაქე „სალესი ქვა, სალესველა“ (ქობალაია 2000); გვხვდება სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში მაქური ფორმით „დანის სასრევი. დანის ქვა“ და იქვე მიგვითითებს სასრევი ერთეულისკენ, სადაც გვაწვდის სალესი ქვების სახეობათა ბუდეს: „განიყოფებიან შვიდად: სასრევი არს ქვა ჯმალთა, მანგალთა და ცელთა აღმლესველი; ხოლაზნა არს სამართებელთა და შაშართა აღმლესველი, მაქური არს დანათა და მისთანათა აღმლესველი; ხარტი არს ცულთა, წალდთა და პირ-ბლაგვთა აღმხარტველი; აფუარი არს სასრევი მრგვალი და მბრუნავი; მასათი არს ბასრისაგან, მსგავსი მაქურისა“ (ორბელიანი 1991-1993). ქეგლში (რვატომეული) ამ სემანტიკით გვაქვს ქასური ერთეული, რომელთანაც სიძველეზეა მინიშნება და ზოგადი განმარტება ახლავს: მგ. ერთგვარი სალესავი ქვა (ქეგლ).

აკად. ქ. ლომთათიძე აფხაზ. ა-მჩჟა და მეგრ. მაქე-ს შორის აკეთებს შედარებას, როცა აღნიშნავს, რომ „პალატალიზებული გ ქ კ ხშულები საკუთრივ აფხაზურ ლექსიკურ ფონდში არ არის მაინცდამაინც გავრცელებული, თუმცა ძალზე ხშირად გვხვდება სხვა ენათაგან (განსაკუთრებით ქართულ-ქართველურიდან, ადიღურიდან, თურქულიდან) შესულ სიტყვათა ფუძეებში. ეს იმ შემთხვევაში, როცა მათ მოსდევს ამ ენებში ი ან ე ხმოვანი“ (ლომთათიძე 1976: 170).

2. აფხაზ. -ანგშ- მორისგან გამოთლილი მცირე ნავი, ნუშა ნავი; მეგრ. ნიში, ნეში – ნავი; ნუშა (პატარა ნავი). ონიშოლი – სანავე, ნავით გასასვლელი ალაგი მდინარეში (ჭარაია 1997). მე-ნიშოლე მენავე (ყიფშიძე 1914). ასევე, ჰიდრონიმი ნიშონი ღელეს სახელად გვხვდება ზემო გალის ტერიტორიაზე. ამ ძირისგან ნაწარმოები სიტყვაა აფხაზურში ა-ნგშხა „მენავე/ნავის მწყემსი“. აკად. ქ. ლომთათიძის მიხედვით, კომპოზიტი

შედგება ა-ნგშ- „ნავი“ + აზჩა „მწყემსი“ ფუძეებისაგან (ლომთათიძე 1976: 114). ავტორი ამ შემთხვევაში ა-ნგშ- ერთეულის მეგრულ ნიშ-თან შედარებაზე არ უთითებს. ვფიქრობთ, ა-ნგშ აფხაზურის ძირეული ლექსიკური ერთეული ვერ იქნება, ამ თვალსაზრისს გვიმყარებს პროფ. თ. გვანცელაძის შემდეგი დასკვნა: „აფხაზურ წარმართულ პანთეონში არ დასტურდება არც ზღვის, არც ზღვაოსნობისა და არც თევზთა მფარველი სულები თუ ღვთაებები, რაც კიდევ ერთი უტყუარი საბუთია იმისა, რომ აფხაზთა წინაპრები შავი ზღვის სანაპიროზე არ ცხოვრობდნენ გვიანდელ შუა საუკუნეებამდე. ...აფხაზთა წინაპრების მთავარი საქმიანობა მეცხოველეობა და ნადირობა ყოფილა“ (გვანცელაძე 2011: 348). ს.-ს. ორბელიანის ლექსიკონში ნავის ბუდეში ვხვდებით არაერთ სახეობას, რომლებსაც არნ. ჩიქობავა სამართლიანად მიიჩნევს მეგრული წარმოშობისად: „ნუშა იგივეა, რაც მეგრული ნიში („ესე ნაენი ნუშა მცირეა, ერთი ოდენ კაცი შთაიტევა, ხოლო სხვაში რომელშიმე ათი და ოცი და რომელშიმე ორმოცი და ასი და მეტი“ – ს.-ს. ორბელიანი), ოლეჭკანდერი-ც დასტურდება მეგრულ მეტყველებაში (ონჩხომელიც მეგრული ჩანს: „სათევზაოს“ ნიშნავს)“ (ქეგლ 1950: 009).

3. აფხაზ. ა-რანგა - ხაფანგი, სარეგავი; შდრ.: მეგრ. რაგვი „ხაფანგი, დასასხლეტი მახე, კაკანათი; სარეგავი, ჯებირი, ღობე“ (ქობალია 2000). სამეცნიერო ლიტერატურაში ქართ. სალიტ. რეგუ- ძირის კანონზომიერ შესატყვისობადაა მიჩნეული მეგრ. რაგვ- და ლაზ. რაგ- (<რაგუ-) (ფენრიხი... 2000: 381; ჩუხუა 2000-2003: 188). აღსანიშნავია, რომ მეგრულ გაბმულ მეტყველებაში ისმის უ- რაგუტი.

4. აფხაზურში საზღვრის მნიშვნელობით ფიქსირდება ა-სანძღ - საზღვარი, მიჯნა, რომელიც მეგრულ სანძღო ფუძეს იმეორებს. სანძღო „სამზღვარი“ (ჭარაია 1997). მეგრ. სა-ნძღ-ო სალიტერატურო ქართულის ზღვარ- ძირისგან ნაწარმოები სა-ზღვარ-ი სიტყვის შესატყვისია. აფხაზურში ამ შემთხვევაშიც მეგრული ვარიანტი ფიქსირდება.

5. აფხაზ. ა-ულ- 1. უღელი 2. წყვილი; მეგრ. უღუ „უღელი, უღუული უღლეული (ჭარაია 1997). ეტიმოლოგიური ანალიზისას გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „სალიტ. უღ-ელ ფუძეს კანონზომიერად შესატყვისება მეგრ. უღ-უ. ფუძე-ენისათვის კი აღდგენილია *უღ-ელ არქექტიპი“ (ფენრიხი... 2000: 454). „სპეციალურ ლიტერატურაში ადრიდანვე მიუთითებდნენ ქართველური ენებიდან სიტყვის სესხების შესაძლებლობაზე (კავკასიურ ენებში?) (ჭარაია 1912: 15), თუმცა ამ შემთხვევაში სესხებაზე საუბარი არ ჩანს გამართლებული“, – აღნიშნავს პროფ. მ. ჩუხუა, – ვინაიდან უბიხური (ლაუ-გ) შებრუნებულ წყობას წარმოგვიდგენს ს.-სინდ. *უაღუ- არქექტიპისა, ხოლო ღ-ს პალატალიზაცია ამოსავალი ძირის ლაბიალიზებულ ხასიათზე მიუთითებს (ჩუხუა 2017: 369). ვეთანხმებით მოსაზრებას, რომ სესხებაზე საუბარი არ არის გამართლებული, რადგან აფხაზურში ამ ქართველური წარმომავლობის ფუძის არსებობას სუბსტრატულ ფენად განვიხილავთ.

6. აფხაზ. ა-ფანცხა - ფაცხა; მეგრულ ლექსიკონებში ფაცხა „წნელის (დაწნული) სახლია“ (ჭარაია 1997). დასტურდება ლაზურშიც ფაცხა

„კარავი, ფაცხა, ქოხი, პატარა სახლი“ (თანდილავა 2013). ა. ლლონტის ლექსიკონის მიხედვით, ფიქსირდება გურულშიც: ფაცხა¹ წნელით მოწნული უჭერ-უიატაკო, ისლით დახურული ქოხი (ლონტი 1984). ვფიქრობთ, სიტყვა მეგრული გახმოვანებისაა (იხ. გეჯუა 2021: 202). ის ფორმოზრივ-სემანტიკურად ვერ დაშორდება ფეცხი „ფიჩხი“ სიტყვას (შდრ.: როგორც ტყებ- : ტყაბ-, ჟვერ- : ჟვარ- შემთხვევებში. მეგრულში ე : ა ხმოვანმონაცვლეობის წესი, საკითხისათვის იხ. შეროზია 2013: 368).

7. აფხაზ. ა-ჭაბ – წებო; მეგრ. ჭაბუ წებო, ჭაბუა წებვა (ჭარაია 1997). ამავე ძირისგანაა ნაწარმოები არაერთი ფორმა მეგრულში: ჭაბაკუა „ტკეპნა“, ჭაბაკანს „ტკეპნის“, ჭაბუა „დაწებვა“, ჭაბილი „დაწებილი“... სამეცნიერო ლიტერატურაში გაზიარებულია თვალსაზრისი სალიტ. წებ- : მეგრ.-ლაზ. ჭაბ- ძირთა ერთიანობაზე (ჩიქობავა 2008: 391; ჩუხუა 2017: 510). წებ- ძირი შეპირისპირებულია საერთოსინდურ *ბგჭ-ა ძირთან, რაც შეფასებულია შებრუნებული წყობის ძირის წარმოჩენად ქართველურში (ჩუხუა 2017: 510). ჩანს, აფხაზურში ფორმოზრივ-სემანტიკურად მეგრული ერთეული ვლინდება.

8. აფხაზ. ა-ჯარგალ – ძელური, ჯარგვალი, მეგრ. ჯარგვალ//ჯარგუალ ფუძეს შეიცავს, რომელიც შედგება ჯა+რგუალ კომპოზიტური ელემენტებისაგან. ამაზე მიუთითებს ი. ყიფშიძე განმარტებისას: ჯა „ხე“; ჯა+რგვალი მრგვალი მორების ნაგებობა (ყიფშიძე 1914). ეს მეგრული გახმოვანების სიტყვა დასტურდება სხვა დასავლურ კილოებშიც (გურ., იმერ., აჭარ.), გვხვდება ლაზურშიც მრგვალი ხის მნიშვნელობით: ჯაგვალა – მორი, ჯაგვალი – მრგვალი ხე (თანდილავა 2013). შესულია ს.-ს. ორბელიანის „ქართულ ლექსიკონშიც“: ჯარგუალი (ჯარგვალი) – ესე არს ძელნი მოჭდობილნი სამ-ოთხ კუთხედ მაღალი, ვითნი კიდობანად სახელს დებენ. ლექსიკოგრაფი შესადარებლად გვაგზავნის იმავე მნიშვნელობის ჯირგუალი* (ნუსხებშია „ჯირგვალი“) ერთეულისკენ (ორბელიანი 1991) (იხ. გეჯუა 2021: 209). ჯარგვალი ქართველურ სივრცეში უმეტესად თავისუფალი გამოყენებისაა; შესაბამისად, ეს ეხება ამ სივრცის ნაწილ იმ ქართველურ მოსახლეობასაც, რომელიც მოიხმარდა ამ ერთეულს და დღემდე შემორჩა, უკვე როგორც სუბსტრატული ფენა.

9. აფხაზურში ა-კაკალ ერთეული იმავე მნიშვნელობით გამოიყენება, როგორც მეგრულ მეტყველებაში: 1. მარცვალი 2. სათესლე ჯირკვალი; საგულისხმოა ისიც, რომ მეგრულში მისი დამატებითი მნიშვნელობა საუზმობა აფხაზურშიც გაპყვება: ა-კაკალკრა – საუზმობა, წასაუზმება; კაკალ : იკუტიტ საუზმობს. მეგრულში კაკალეზა – საუზმობა, ცოტა რისმე შეჭმა (ჭარაია 1997), შენაყრება, კაკალობა – საუზმობა, დანაყრება, საუზმის დრო, კაკალეზური – ნასაუზმევი, საკაკალო – სასაუზმე (ქობალია 2000). ამავე ძირისაა მეგრულში კაკალუა – დაფშენა, დამარცვლა, კაკლევა, კაკალერი – დაფშენილი, კაკალი – მარცვალი, კაკალია – ერთი კაკალი, ერთი ცალი.

10. აფხაზ. ა-ყალმითა – პიტნა, რომელიც მეგრულში ცუალმინთა გახმოვანებით დასტურდება. ბოტანიკურ ლექსიკონში გვხვდება ცვალმინთა//ცვალმინთა – ტყის პიტნა (მაყაშვილი 1991). ნათელია, ერთეული კომპოზიტური წარმოებისაა: პირველი წევრი მეგრ. ცვალ-//ცუალ- ძირს

უკავშირდება, მეორე კომპონენტი მინთა//მითა ძველ ბერძნულში „პიტნის“ სახელწოდებაა, თუმცა ნ. ბართაია არ გამორიცხავს, რომ „ამ ფიტონიმის სახელწოდება ძველ ბერძნულში ქართველურ ნასესხობას შეიძლება წარმოადგენდეს“ (ბართაია 2021: 47). სახელწოდებაც ცულმინთა (ზედმიწ. ყველის პიტნა) მიგვანიშნებს, რომ მას იყენებენ რძის ნაწარმის (ყველის) შესაკაზმად, პიტნის ფოთლებით ამზადებენ გებუალას, ფურხოლიას... აღსანიშნავია, რომ აფხაზურში პიტნის აღსანიშნავად გამოიყენება მეგრული გახმოვანების ერთეული, მაშინ როცა ყველის ზოგადი სახელია აშ, აშხა – ერთი წველა ყველი, ყველის ერთი თავი.

აფხაზურში აგრეთვე ფიქსირებულია მეგრული გახმოვანების შემდეგი ლექსიკური ერთეულები: აფხაზ. ა-კაჭაბე – ინდაური, მეგრ. კოკუში; აფხაზ. ა-კაჭაბე – დანაყილი ნიგვზის ურწყული; 2. ძუნწი, წუწურაქი, მეგრ. კაჭაბე; აფხაზ. ა-მრთა / ა-მათა – შვილიშვილი, მეგრ. მოთა; აფხაზ. ა-სარან-ჯ – ფიჭა, მეგრ. სარანჯი - სარაჭი, სარაჯი, გოლი, გოლეული თავლისა; აფხაზ. ა-ჭენ – წნელი, მეგრ. ჭინი; აფხაზ. ა-ძლაბ, მეგრ. ძლაბი გოგო; აფხაზ. ა-ჯაკალ – დეკეული, მეგრული ჯაკელი, ჯაკელა – მეორე წლის ხბო, უშობელი...

როგორც პროფ. თ. გვანცელაძე მიუთითებს, ვინაიდან „თანამედროვე აფხაზეთის მიწაზე ქართველები სახლობდნენ, ლოგიკურია, თუ აფხაზური ენის ფონოლოგიურ სისტემაში და განსაკუთრებით ლექსიკის მრავალ დარგობრივ ჯგუფშიც რელიეფურად ჩანს დამხვდური ქართველური ენა-კილოების დანაშევრები სუბსტრატის სახით“ (გვანცელაძე 2008: 63). სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული სხვა თვალსაზრისის მიხედვით, მსგავსი ტიპის ლექსიკა აფხაზურში მეგრულიდან ნასესხობას წარმოადგენს. თუ გავითვალისწინებთ, რომ აფხაზა//აფხაზი ძველი ქართველური მოსახლეა ამ ტერიტორიაზე და თვით ტერმინის ქართველურ წარმომავლობასთან გამოთქმულ თვალსაზრისსაც გავიზიარებთ (აფხაზა - „აფხაშ ზანი“ მთის ზანი, მეგრელი; იხ. ლომთაძე... 2002: 257), გამყარდება ჩვენი პოზიცია, რომ აფხაზურში ფიქსირებული ქართველური წარმოშობის ლექსიკური ერთეულები სუბსტრატულ ფენას წარმოადგენენ დღევანდელ აფხაზურ ენაში. მომავლის საკვლევი თემაა, წარმოდგენილი ლექსიკური ერთეულები აფხაზურში ამ ფორმით გვხვდება თუ არა. თუ ასეა, მაშინ ისინი უნდა შევაფასოთ როგორც ქართველურიდან ნასესხობა.

გამოყენებული ლიტერატურა

ბართაია 2021: ბართაია ნ., სპარსულიდან შემოსულ აღმოსავლურ თემატურ ნასესხობათა შესახებ ქართულში, თბილისი, 2021.

გეჯუა 2021: გეჯუა კ., მეგრული სიტყვა-ფორმები და ქართველთა სამწიგნობრო ენის ლექსიკური ფონდი, თბილისი, 2021.

გვანცელაძე 2019: გვანცელაძე თ., აფხაზურ-ქართული ლექსიკონი, თბილისი, 2019.

- გვანცელაძე 2011: გვანცელაძე თ., აფხაზური ენა – სტრუქტურა, ისტორია, ფუნქციონირება, თბილისი, 2011.
- გვანცელაძე 2008: გვანცელაძე თ., აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიის ლინგვისტური საფუძვლები, თბილისი, 2008.
- თანდილავა 2013: თანდილავა ა., ლაზური ლექსიკონი, თბილისი, 2013.
- ლომთათიძე 1976: ლომთათიძე ქ., აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი, I, ფონოლოგიური სისტემა და ფონეტიკური პროცესები, თბილისი, 1976.
- ლომთაძე... 2002: ლომთაძე ა., შეროზია რ., ეთნონიმ აფხაზის ეტიმოლოგიასა და ისტორიასთან დაკავშირებული საკითხები; კრებ. საისტორიო შტუდიები, საქართველოს ისტორიის კათედრის სამეცნიერო შრომათა კრებული, III, 2002.
- მაცაშვილი 1991: მაცაშვილი ა., ბოტანიკური ლექსიკონი, თბილისი, 1991.
- ორბელიანი 1991-1993: ორბელიანი ს.-ს., ლექსიკონი ქართული, თბილისი, ტ. I – 1991, ტ. II – 1993.
- ფენრიხი 2000: ფენრიხი ჰ., სარჯველაძე ზ., ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბილისი, 2000.
- ქეგლი 1950-1964: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, რვატომეული. მთავარი რედაქტორი არნ. ჩიქობავა. თბილისი, 1950-1964.
- ქობალია 2010: ქობალია ა., მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, თბილისი, 2010.
- ღლონტი 1984: ღლონტი ალ., ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბილისი, 1984.
- ყიფშიძე 1914: ყიფშიძე ი., Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем, С.ПБ., 1914: წიგნში: ი. ყიფშიძე, რჩეული თხზულებები, თბილისი, 1994.
- შეროზია 2013: შეროზია რ., ქართველური ეტიმოლოგიური მასალისათვის X, ჟურნალი ქართველური მემკვიდრეობა, XVII, ქუთაისი, 2013.
- ჩიქობავა 2008: ჩიქობავა არნ., ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფ., 1938; წიგნში: შრომები, IV, თბილისი, 2008.
- ჩუხუა 2000-2003: ჩუხუა მ., ქართველურ ენა-კილოთა შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 2000-2003.
- ჩუხუა 2017: ჩუხუა მ., ქართულ-ჩერქეზულ-აფხაზური ეტიმოლოგიური ძიებანი (მასალები იბერიულ-კავკასიურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონისათვის), თბილისი, 2017.
- ჭარაია 1997: ჭარაია პ., მეგრულ-ქართული ლექსიკონი თბილისი, 1997.